

Marzena GUZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

O NAZWISKACH ŻYDOWSKICH W FORMIE ZŁOŻEŃ NIEMIECKICH (W PRUSACH)

Nazwiska żydowskie charakteryzowała początkowo dowolność i zmienność, co przysparzało niewątpliwie wiele trudności władzom. Kiedy Żydzi zaczęli coraz aktywniej uczestniczyć w życiu publicznym, gdy zaczęły ich obowiązywać przepisy prawa powszechnego, nazwiska rodzinne, dziedziczne i niezmiennie stały się koniecznością (Bystroń 1927: 158). „Rzeczpospolita nie doczekała się już definitywnego załatwienia tej sprawy. Podjęły ją rządy zaborcze; wyćwiczona w swem rzemiośle biurokracja austriacka czy pruska nie mogła dopuścić, aby cały, liczny odłam ludności usuwał się z pod kontroli; (...)” (tamże).

Proces kształtowania się nazwiska żydowskiego determinowany był czynnikami politycznymi i rozpoczął się u schyłku XVIII w. 23 lipca 1787 r. cesarz austriacki wydał dekret, na podstawie którego Żydzi zamieszkujący na terenie Austrii zobowiązani zostali do przybrania nazwisk (Kresa 2008: 30), nieco później podjęto tę akcję i w zaborze pruskim (Bystroń 1927: 159).

W tym celu powołano odpowiednie komisje. Komisje nazewnicze, głównie austriackie komisje wojskowe, pozwalały sobie niekiedy na nadużycia etyczne, nadając Żydom nazwiska śmieszne i niedorzeczne (Brzezina 1986: 179, por. też Abramowicz 2000: 164). „Zaczęły się orgje pomysłowości biurokratycznej, których rezultatem jest znaczna część dzisiejszego zasobu nazwiskowego Żydów niemieckich i austriackich, zwłaszcza zaś polskich. Obraz niesamowity: tworzy się komisje (w Austrii oficerskie, w Prusiech magistrackie), które mają decydować o nazwiskach; ciemne masy żydowskie zachowują się biernie i niechętnie, co wzmacnia pasję biurokratów, wysilających się w wymyślaniu coraz to nowych na-

zwisk; (...)" (Bystron 1927: 159). Katarzyna Rychta (2010: 173) pisze, że niektórzy zamożniejsi Żydzi, za odpowiednią opłatą, otrzymywali nazwiska, jakie chcieli, o pięknym brzmieniu, najczęściej złożone, z członami *Perl-*, *Gold-*, *Silber-*, *Rosen-*, *Blumen-* oraz *-berg*. Osobliwym zjawiskiem, co potwierdzają Albert Heintze i Paul Cascorbi (1914: 68), było upodobanie do pięknie brzmiących nazwisk, złożonych nie tylko z *Gold* 'złoto' i *Silber* 'srebro', ale i z *Löwen* 'lew', *Rosen* 'róża', *Lilien* 'lilia' i *Veilchen* 'fiołek'.

Nazwiska żydowskie wywodzą się z Biblii. Powstawały one na bazie rodzimej kultury Żydów, mimo że władze krajów, gdzie osiedlali się Żydzi, często im te nazwiska narzucały (Abramowicz 2003: 8). Podobnego zdania jest Rychta (2010: 168). Autorka pisze, że imiennictwo Żydów, zwłaszcza to najdawniejsze, ma swoje źródła w historii i tradycji tego narodu. „Najczęściej korzeni »nazwań« należy szukać w księgach *Starego Testamentu*. Niektóre mają tę pierwotną, biblijną formę, inne, wskutek wpływów niemieckich, jidysz, polskich i wielu innych, uległy zniekształceniu. Duży wpływ na nominację żydowską miały z całą pewnością przekłady *Pisma Świętego*” (tamże). Nazwiska dwuczłonowe często mają charakter metaforyczny poprzez nawiązania do postaci i wydarzeń biblijnych. Człon *-baum* nawiązuje np. do biblijnego „drzewa Jessego”, symbolizując ród i rodzinę, złożenia z *-berg* odnoszą się do góry Synaj, zaś z *-man* do Adama (Abramowicz 2003: 10).

Przedmiotem niniejszego szkicu są nazwiska żydowskie występujące w postaci złożonych niemieckich. Materiał badawczy zaczerpnięto z publikacji Ernsta Lowenthala pt. *Juden in Preussen. Ein biographisches Verzeichnis (Żydzi w Prusach. Spis biograficzny)*, która zawiera około 2000 nazwisk Żydów zasłużonych dla Prus na przestrzeni 150 lat, począwszy od roku 1780.

Zdaniem Rychty (2010: 186) nazwiska, w których obydwa człony są niemieckiego pochodzenia, to typ nazwisk bardzo popularny w antropologii żydowskiej. Agnieszka Jagodzińska (2008: 207) z kolei sądzi, że specyficzna konstrukcja nazwisk tego typu (zwykle złożenia dwóch grup charakterystycznych wyrazów, np. *Rosen-* + *-feld*) i wysoka frekwencja w środowisku żydowskim przyczyniły się do tego, że wkrótce nastąpiła stygmatyzacja tych określeń i zaczęto je rozpoznawać jako nazwiska już nie niemieckie, ale typowo żydowskie. Nieliczne przykłady nazwisk złożonych pochodzenia niemieckiego podaje w swojej publikacji Iza Matusiak (2007: 121–125).

Materiał poddany analizie w niniejszej pracy ograniczono do nazwisk złożonych z dwóch lub więcej leksemów, których pisownia odpowiada aktualnym regułom ortograficznym języka niemieckiego. Dlatego analizie nie podlegają *composita*, których pisownia odbiega od wyżej wymienionych reguł, np. *Baerwald, Catzenstein, Rosenthal, Schöndorff*.

Z analizy wyłączone również nazwiska równe nazwom geograficznym, np. *Falkenberg, Goldberg* (por. Kowalik-Kaleta 2007: 306), *Mannheim, Rosenheim*. Takich nazwisk znalazło się w materiale badawczym stosunkowo dużo, ponieważ aż 66. Charakterystyczne dla nich jest występowanie jako drugiego członu rzeczowników oznaczających miejsce: *-bach* 'strumyk, potok', *-berg* 'góra', *-burg* 'gród, zamek warowny', *-dorf* 'wieś', *-feld* 'pole', *-garten* 'ogród', *-heim* 'dom', *-hain* 'książk. zagajnik', *-haus* 'dom', *-land* 'grunt', *-mark* 'marchia', *-stadt* 'miasto', *-stein* 'kamień, skała', *-tal* 'dolina'. Według Rychty (2010: 193) przybieranie przez Żydów nazwisk geograficznych świadczy o dużej ruchliwości tego narodu, wskazuje niekiedy na miejsce obecnego lub poprzedniego, tymczasowego, ale i stałego zamieszkania. Najchętniej przybierali oni nazwiska utworzone od nazw dużych europejskich miast i krain geograficznych, miast i miasteczek austriackich, niemieckich, szwajcarskich. Zofia Abramowicz (2003: 10) uważa, że ten typ nazwisk jest niezwykle popularny zarówno w nazewnictwie polskim, jak i niemieckim.

Z badania wykluczono ponadto *composita*, które funkcjonują jako wyrazy pospolite: *Aufrecht* – 'wyprostowany', *Bernstein*¹ 'bursztyn', *Bergmann* 'górnik', *Kaufmann* 'kupiec', *Kornfeld* 'łan zboża', *Landmann* 'prześc. chłop, wieśniak', *Morgenstern* 'Jutrzenka, Gwiazda Poranna', *Nussbaum* 'drzewo orzechowe', *Rosenblatt* 'płatek róży', *Rosenstock* 'krzak róży', *Steinschneider* – 'fachowiec, który tnie kamienie (szlachetne)' (D.), *Wassermann* 'wodnik', *Weinberg* 'winnica', *Weltmann* 'światowiec', *Zuckerkanndl* 'cukier grubokrystalizowany' (P.).

Występowanie danego leksemu konfrontowano ze słownikiem „Duden. Deutsches Universalwörterbuch A-Z” (w tekście (D.)). Uwzględniono także te leksemy, które występują jako pierwsze człony złożenia w formie skróconej, np. *Ehrmann* (por. *Ehre* 'honor, cześć', *Mann* 'człowiek, mężczyzna, mąż'). Wyjaśnienia znaczeń pochodzą z *Wielkiego słownika niemiecko-polskiego. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch* (WSNP) lub, o ile ten

---

¹ Więcej o etymologii tego słowa zob. w „Duden. Das Herkunftswörterbuch”.

słownik ich nie zawierał, ze słownika *Duden. Deutsches Universalwörterbuch A-Z* (w tekście (D.)), z *Wielkiego słownika niemiecko-polskiego. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch* Jana Pipreka i Juliusza Ippoldta (w tekście (P.)) lub ze słownika Gerharda Wahriga *Deutsches Wörterbuch* (w tekście (W.)).

Celem artykułu było:

1. zbadanie, jakie części mowy wchodzą w skład nazwisk złożonych oraz
2. ustalenie grup semantycznych, do których należą człony określające (por. Czochrański 1990: 108). Ten punkt odnosi się do złożeń zbudowanych z dwóch (lub więcej) rzeczowników.

Ad. 1. W materiale badawczym wyróżniono sześć grup złożeń:

1. **Rzeczownik + rzeczownik:** *Bandmann* (por. *Band* '1. szarfa, taśma', 2. 'tom', 3. 'więź', *Mann* 'człowiek, mężczyzna, mąż'), *Blochmann* (por. *Bloch* 'kłoda drewna' (D.), *Mann* jw.), *Gottschalk*, *Gottstein* (por. *Gott* 'Bóg', *Schalk* 'dowcipniś', *Stein* 'kamień'), *Herrmann* (por. *Herr* 'pan', *Mann* jw.), *Kopfstein* (por. *Kopf* 'głowa', *Stein* 'kamień'), *Ledermann* (por. *Leder* 'skóra', *Mann* jw.), *Schlossmann* (por. *Schloss* 'zamek', *Mann* j.w.), *Sonnemann*, *Sonnenfeld* (por. *Sonne* 'słońce', *Mann* jw., *Feld* 'pole').

2. **Przymiotnik + rzeczownik:** *Altmann* (por. *alt* 'stary', *Mann* jw.), *Freimann* (por. *frei* 'wolny', *Mann* jw.), *Gutkind*, *Gutmann* (por. *gut* 'dobry', *Kind* 'dziecko', *Mann* jw.), *Jungmann* (por. *jung* 'młody', *Mann* jw.), *Langstein* (por. *lang* 'długi', *Stein* 'kamień'), *Neumann* (por. *neu* 'nowy', *Mann* jw.), *Reichmann* (por. *reich* 'bogaty', *Mann* jw.), *Wahrmann* (por. *wahr* 'prawdziwy', *Mann* jw.), *Weichmann* (por. *weich* 'miękki', *Mann* jw.).

3. **Czasownik + rzeczownik lub rzeczownik + czasownik:** *Gotthelft* (por. *Gott* 'Bóg', *helft* 'forma 2. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego czasownika *pomagać*'), *Flechtheim* (por. *flechten* 'zapłatać', *Heim* 'dom'), *Lachmann* (por. *lachen* 'śmiać się', *Mann* jw.), *Wallenberg* (por. *wallen* '1. kipiść, wrzeć, 2. dostojnie kroczyć'², *Berg* 'góra').

4. **Inne:** *Aufhäuser* (por. przysłówek *auf* 'na', rzeczownik *Häuser* 'domy'), *Einstein* (por. rodzajnik nieokreślony *ein* lub liczebnik 'jeden', rzeczownik *Stein* 'kamień, skała'), *Heimann* (por. wykrzyknik *hei* 'okrzyk radości', rzeczownik *Mann* jw.), *Immerwahr* (por. przysłówek *immer* 'zawsze', przymiotnik *wahr* 'prawdziwy').

² Inne znaczenia tego czasownika zob. w „Wielkim słowniku polsko-niemieckim. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch”.

Niejasną strukturę wykazują złożenia, których jeden człon (rzadziej obydwaj członowie) można zaliczyć do dwóch części mowy. Do tej grupy należą:

Grünbaum, Grünmann, Grünhut (por. *Grün* ‘zielen’ lub *grün* ‘zielony’, *Baum* ‘drzewo’, *Mann* jw., *Hut* ‘kapelusze’),

Heilborn, Heilfron, Heilmann (por. *Heil* ‘szczęście, powodzenie, zbawienie’ lub *heil* ‘zdrowy’, *Born* ‘studnia, źródło wody’ (D.), *Fron* ‘pańszczyzna’, *Mann* jw.),

Hellwitz (por. *hell* ‘jasny’ lub *Helle* ‘książk. jasność, światłość’, *Witz* ‘dowcip’),

Leichtentritt (por. *leicht* ‘lekki’ lub *Leichte* ‘1. pas przez ramię (przy taczach) (P.), (D.), 2. lekkość (w języku poetyckim) (D.)’, *Tritt* ‘krok’ lub *tritt* ‘forma 3. osoby czasu teraźniejszego liczby pojedynczej czasownika *wykonać krok*³’),

Lichtheim, Lichtwitz (por. *Licht* ‘światło’ lub *licht* ‘jasny’, *Heim* ‘dom’, *Witz* ‘dowcip’), *Liebermann* (por. *lieber* ‘chętniej’ lub *lieb* ‘miły’, *Mann* jw.),

Liebmann, Liebreich (por. *Liebe* ‘miłość’ lub *lieb* ‘miły’, *Mann* jw., *Reich*⁴ ‘imperium’, *reich* ‘bogaty’),

Reichenheim (por. *reichen*⁵ ‘wystarczać’ lub *reich* ‘bogaty’, *Heim* ‘dom’),

Schrageheim (por. *Schrage* ‘stojak z ustawionych na skos lub na krzyż drążków’ (W.) lub *schrage* ‘czasownik odnoszący się do powyższego rzeczownika’, *Heim* ‘dom’),

Schwarzschild (por. *schwarz* ‘czarny’ lub *Schwarz* ‘czerni’, *Schild* ‘tarcza, szyld’).

Niektóre złożenia zawierają interfiks (Czochralski 1990: 124) lub inaczej morfem łącznikowy (Polański 2003: 306), np. *Katzenellenbogen, Rosenmeyer, Rosenzweig, Wolfenstein, Zwillenberg*. Birte Kellermeier-Rehbein (2005: 44) stwierdza w odniesieniu do złożzeń w języku niemieckim, że najczęściej ich członowie połączone są bez interfiksów.

Jeśli chodzi o najczęstszy typ złożzeń, rzeczownik + rzeczownik, to w zasadzie obydwaj członowie występują w liczbie pojedynczej. Odstępstwem od tej reguły jest nazwisko złożone, którego członowie określani wy-

³ Inne znaczenia tego czasownika zob. w „Wielkim słowniku polsko-niemieckim. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch”.

⁴ Więcej o znaczeniu tego słowa zob. w „Wielkim słowniku polsko-niemieckim. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch”.

⁵ Więcej o znaczeniu tego czasownika zob. w „Wielkim słowniku polsko-niemieckim. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch”.

stępuje w liczbie mnogiej: *Aufhäuser* (*Häuser* 'domy'). Do innych wyjątków należą nazwiska: *Feilchenfeld*, gdzie *Feilchen* 'pilniczek' jest zdrobnieniem oraz *Liebermann*, kiedy to przysłówek *gern* występuje w stopniu wyższym *lieber*.

Ad. 2. Wśród compositów zbudowanych z dwóch rzeczowników można wyróżnić złożenia, których pierwszy człon jest pod względem semantycznym:

1. **nazwą własną:** *Bernfeld* (por. *Bern* 'Berno', *Feld* 'pole'), *Meyerhof* (por. nazwisko *Meyer*, *Hof* 'dziedziniec, zagroda, dwór'),

2. **nazwą przedmiotu:** *Bettmann* (por. *Bett* 'łóżko', *Mann* jw.), *Feilchenfeld* (por. *Feilchen* 'pilniczek', *Feld* 'pole'), *Kronheim* (por. *Krone* 'korona', *Heim* 'dom'), *Saitschick* (por. *Saite* 'struna', *Schick* 'elegancja'), *Zwillenberg* (por. *Zwille* 'proca', *Berg* 'góra'),

3. **nazwą rośliny lub jej części:** *Birnholz* (por. *Birne* 'gruszka', *Holz* 'drewno'), *Eichelbaum* (por. *Eichel* 'żołędź', *Baum* 'drzewo'), *Haberland* (por. *Haber* 'owies', *Land* 'ziemia, grunt'), *Kirschstein* (por. *Kirsche* 'wiśnia' lub *Kirsch* 'wiśniówka', *Stein* 'kamień'), *Kleemann* (por. *Klee* 'koniczyna', *Mann* jw.), *Lindemann* (por. *Linde* 'lipa', *Mann* jw.), *Rosenmeyer*, *Rosenzweig* (por. *Rose* 'róża', *Meyer* 'nazwisko', *Zweig* 'gałąź'),

4. **nazwą zwierzęcia:** *Eulenburg* (por. *Eule* 'sowa', *Burg* 'gród, zamek warowny'), *Katzenellenbogen* (por. *Katze* 'kot', *Elle* 'kość łokciowa', *Bogen* 'łuk'), *Rehfisch* (por. *Reh* 'sarna', *Fisch* 'ryba'), *Vogelstein* (por. *Vogel* 'ptak', *Stein* 'kamień'), *Wolfenstein*, *Wolfsohn*, *Wolfthorn* (por. *Wolf* 'wilk', *Stein* 'kamień', *Sohn* 'syn', *Thorn* 'Toruń'),

5. **nazwą abstrakcyjną:** *Friedemann* (por. *Friede* 'pokój', *Mann* jw.), *Kunstmann* (por. *Kunst* 'sztuka', *Mann* jw.), *Lehmann* (por. *Lehen* 'lenno' (P.), *Mann* jw.),

6. **nazwą zawodu:** *Glaserfeld* (por. *Glaser* 'szklarz', *Feld* 'pole'), *Kochmann* (por. *Koch* 'kucharz', *Mann* jw.), *Müllerheim* (por. *Müller* 'młynarz', *Heim* 'dom'), *Schustermann* (por. *Schuster* 'szewc', *Mann* jw.),

7. **nazwą metalu:** *Goldbaum*, *Goldfeld*, *Goldmann* (por. *Gold* 'złoto', *Baum* 'drzewo', *Feld* 'pole', *Mann* jw.), *Silberstein* (por. *Silber* 'srebro', *Stein* 'kamień'),

8. **innym rzeczownikiem materiałowym** (zob. Czochralski 1990: 392): *Holzmann* (por. *Holz* 'drewno', *Mann* jw.), *Pulvermann* (por. *Pulver* 'proszek, proch', *Mann* jw.), *Zuckermann* (por. *Zucker* 'cukier', *Mann* jw.).

W materiale badawczym, który stanowią nazwiska Żydów w Prusach zaczerpnięte z publikacji Ernsta Lowenthala, wyróżniono cztery grupy złożeń: rzeczownik + rzeczownik, przymiotnik + rzeczownik, czasownik + rzeczownik lub rzeczownik + czasownik, inne. Niektóre ze złożeń wykazują niejasną budowę, ponieważ ich jeden lub obydwaj człony można przyporządkować do dwóch części mowy. Niekiedy złożenia zawierają morfem łącznikowy. Wśród compositów o strukturze rzeczownik + rzeczownik można wyróżnić złożenia, których pierwszy człon jest pod względem semantycznym: nazwą własną, nazwą przedmiotu, nazwą rośliny lub jej części, nazwą zwierzęcia, nazwą abstrakcyjną, nazwą zawodu, nazwą metalu lub rzeczownikiem materiałowym.

SKRÓTY

- D – *Duden. Deutsches Universalwörterbuch A-Z*
jw. – jak wyżej
książk. – książkowe
przest. – przestarzałe
P – Piprek J., Ippoldt J., *Wielki słownik niemiecko-polski. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch*
W – Wahrig G., *Deutsches Wörterbuch*
WSNP – *Wielki słownik niemiecko-polski. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch*

LITERATURA

- Abramowicz Z., 2000, *Typy strukturalne nazwisk żydowskich (na podstawie materiałów archiwalnych białostockiego usc)*, „Białostocki Przegląd Kresowy” VIII, s. 159–169.
Abramowicz Z., 2003, *Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich*, Białystok.
Brzezina M., 1986, *Literackie nazwiska Żydów*, „Onomastica” XXXI, s. 167–194.
Bystroń J., 1927, *Nazwiska Polskie*, Lwów.
Czochralski J., 1990, *Gramatyka niemiecka dla Polaków*, Warszawa.
Duden. Das Herkunftswörterbuch, 2007, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
Duden. Deutsches Universalwörterbuch A-Z, 1996, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
Heintze A., Cascorbi P., 1914, *Die deutschen Familiennamen: geschichtlich, geographisch, sprachlich*, Halle.
Jagodzińska A., 2008, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław.

- Kellermeier-Rehbein B., 2005, *Areale Wortbildungsvarianten des Standarddeutschen. Beiuntersuchung zum Variantenwörterbuch des Deutschen*, Frankfurt am Main, Berlin, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Kowalik-Kaleta Z., 2007, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek). Tom I*, Warszawa.
- Kresa M., 2008, *Dziewiętnastowieczne antropoleksmy żydowskie i ich miejsce w procesie kształtowania się nazwiska żydowskiego na pograniczu Mazowsza i Podlasia (parafia Stoczek)*, „Poradnik Językowy” 2, s. 29–41.
- Lowenthal, E. G. 1981, *Juden in Preussen. Ein biographisches Verzeichnis*, Berlin.
- Matusiak I., 2007, *Metaforyczne sposoby tworzenia nazw osobowych (na przykładzie nazwisk mieszkańców komornictwa jeziorańskiego w XVII–XVIII w.)*, „Prace Językoznawcze” IX, s. 113–128.
- Polański K. (red.), 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Piprek J., Ippoldt J., 1990, *Wielki słownik niemiecko-polski. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch*, tom 1, 2. Warszawa.
- Rychta K., 2010, *Nazwiska Żydów Kosowa Lackiego i okolic w latach 1826–1835*, w: *Żydzi na Podlasiu*, red. Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka, Siedlce, s. 167–195.
- Wahrig G., 1991, *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh, München.
- Wielki słownik niemiecko-polski. Großwörterbuch Deutsch-Polnisch*, 2010, Warszawa.

JEWISH SURNAMES IN THE FORM OF GERMAN COMPOUNDS (IN PRUSSIA)

Summary

The material for analysis is restricted to surnames consisting of two or more lexemes, whose spelling complies with current orthographic rules of the German language. The aim of the study was to determine which parts of speech appear as lexemes in compound surnames and to establish the semantic groups to which modifiers are assigned. This applies to compound names consisting of two (or more) nouns. The analysed material contains four groups of compounds: noun + noun, adjective + noun, verb + noun or noun + verb, other. Among the compounds consisting of two nouns there are ones whose first lexeme is: a proper name, the name of a thing, the name of a plant or its part, the name of an animal, an abstract name, the name of a profession, the name of a metal or a material noun.